

УДК 378.4

Валентина Коновальчук
ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ПОНЯТТЯ «ПРОСТІР ОСВІТИ»

Стаття присвячена науково-теоретичному аналізу поняття «простір освіти» на основі виявлення семантичного наповнення інтегрованих у ньому змістів вихідних компонентів «простір» та «освіта». Представлена спроба аналізу історичного становлення досліджуваних понять та визначальних параметрів простору освіти: фрактальність, творчо-розвивальний характер, рефлексивність, довірчий характер, які є основою розкриття та розвитку самобутнього творчого потенціалу особистості.

Ключові слова: освітній простір, простір освіти, простір, освіта, світло, розвиток, фрактальність, рефлексивність, довіра.

V. Konovalchuk
ONTOLOGICAL STATUS OF THE NOTION «SPACE OF EDUCATION»

The article is devoted to scientific theoretical analysis of the notion «education space» on the basis of semantic content revealing of the integrated senses of the original components «space» and «education». The digression from the understanding of the essence of educational processes as the educational path of movement or linear determined way the personality must move on due to the norms and regulations in learning could be traced in modern philosophy of education. It anticipates the change of the values of modern education, the search for the new constructive approaches to the implementation, change of view point on the essence of some basic notions. The philosophical approach aims at scientific reflection of the semantic content of the notions «space» and «education», making definition of ontological status of the notion «education space» in the context of the important up to date philosophy of education problems.

The historic investigations of the phenomenon «space» due to epistemological aspect helped reveal some its peculiarities: space is unavailable for direct sense perception and is imagined by a person in connection with material objects situated in it. The more complete picture of the surrounding world is formed from their differentiated abundance every time with the development of psychic processes on the initial stage of learning. The space is understood as the unity of the phenomenon of being where the term «phenomenon» is understood as the direct representation of a thing in the process of sense perception and its quality content is the defining feature.

The notion «education» derived from «enlightenment» which originally meant just «light. The semantic omnitude of the notion «light» with the existence of such characteristics as: radiance, creation, unity and purposefulness is valuable for our research. It is a common knowledge that symbolically light, brightness, radiance, white colour are the reflection of positive content, goodness.

The space of education must be naturally understood as a symbolic space which mediates the connection between macro- and micro-space. The space of education is to be considered a fractal of the Universe (cosmic) space where different objects interact and define the character of education. The characteristic feature of educational space is natural, harmonic, creative and developing dynamics. Reflection is the sense centre of educational space existence. The unity and absoluteness of educational space expansion and development of creative personality in it is based on trust

Key words: educational space, education space, light, development, fractality, reflexivity, trust

В. Коновальчук
ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС ПОНЯТИЯ «ПРОСТРАНСТВО ОБРАЗОВАНИЯ»

Статья посвящена научно-теоретическому анализу понятия «пространство образования» на основе выявления семантического наполнения интегрированных в нем смыслов исходных компонентов «пространство» и «образование». Представлена попытка анализа исторического становления изучаемых понятий и определяющих параметров пространства образования: фрактальность, творчески-развивающий характер, рефлексивность, доверительный характер, которые являются основой раскрытия и развития самобутнего творческого потенциала личности.

Ключевые слова: образовательное пространство, пространство образования, пространство, свет, развитие, фрактальность, рефлексивность, доверие.

Освіта як суспільний феномен традиційно зосереджує на собі підвищену увагу з боку філософів, педагогів, соціологів, істориків, психологів. Причина актуальності теоретичної рефлексії над феноменом освіти криється у тому факті, що саме у сферу освіти проєктуються суперечності сучасного суспільства, зумовлюючи суперечливість освітнього процесу. Глобальна цивілізаційна криза рубежу тисячоліть, породжена інтерференцією багатьох циклічних соціокультурних процесів на межі самознищення охопила всі сфери людської діяльності. «Епохою біфуркацій» називає Ервін Ласло сучасність, маючи на увазі під біфуркацією фундаментальну особливість поведінки складних систем, які перебувають під

сильним впливом і напруженням [5, с. 12]. Натомість, щоб зберегти темпів глобальні процеси самоорганізації нового світу, ноосферні механізми якого спроможні не лише вплинути на стабілізацію цивілізації, але й забезпечити варіанти виходу із планетарної кризи. Характер перебігу сучасної кризи в освіті визначається дискредитацією та руйнацією багатьох визнаних «параметрів порядку» та можливістю контролю за ними, збільшенням обсягу предметних знань, інформації та комунікативних зв'язків, внаслідок чого загострюється потреба цілісного розвитку особистості. Всі ці проблеми й суперечності вимагають осмислення на основі зміни цінностей сучасної цивілізації, пошуку нових підходів, принципів, зміни поглядів, перегляду сутності низки понять.

У сучасному освітньому процесі простежується відхід від розуміння сутності освітніх процесів як траєкторії руху, чи лінійно визначеного шляху, по якому має рухатися особистість відповідно до нормативів та регламентів, засвоюючи знання. Останніми роками у науковій літературі набуло досить широкого використання поняття «освітній простір», яке розглядається як педагогічна реальність, зокрема, місце, де суб'єктивно закладаються численні відношення і зв'язки, здійснюються найрізноманітніші спеціальні види діяльності різних систем, які впливають на розвиток індивіда і процес його соціалізації [14; 17]. Аналіз найбільш вживаних тлумачень свідчить з одного боку про семантичну місткість поняття, його багатогранність і у зв'язку із цим багатозначність і фрагментарність тлумачень різними авторами. Проблема освітнього простору є предметом міждисциплінарних досліджень, що виходять за межі загальної теорії освіти. Фундаментальною підставою для нашого дослідження стали праці класиків філософії. Серед робіт, присвячених аналізу освіти в контексті осмислення сучасної кризи освіти, варто відзначити роботи Б. Гершунського, В. Давидова, В. Дмитрієнко, О. Долженко, Г. Зборовського, Є. Ільєнкова, Е. Клементьєва, М. Льюр'є, В. Міронова, Н. Пахомова, В. Розіна, Н. Розова, Ф. Філіппова, В. Шадрикова, М. Штомпеля, П. Щедровицького та інших.

Наявні в науковій літературі підходи до визначення поняття «освітній простір» акцентують увагу найчастіше на якомусь певному його аспекті чи розглядають із якогось боку. Узагальнююче й міждисциплінарне трактування є рідкісним. Так, педагогічні підходи розглядають освітній простір з погляду педагогічного процесу. Соціологічні підходи акцентують увагу на соціальному статусі освітніх суб'єктів, що має важливе інструментальне значення, але не розкриває розуміння сутнісних характеристик цього явища. Окрім цього, поняття «освітній простір» утворене способом підрядного зв'язку, при якому втрачається семантичне наповнення залежного слова – «освіта». Вживане у статусі прикметника, воно обмежене функцією ознаки та другорядною роллю. На наш погляд, насамперед філософський підхід покликаний здійснити наукову рефлексію досліджуваного явища в його онтологічному сенсі, виділити це поняття серед близьких за змістом, виявити його визначальні параметри та визначити доцільність використання поняття «простір освіти».

Метою статті є науково-теоретичне дослідження семантичного наповнення понять «простір» та «освіта» і на цій основі визначення доцільності використання поняття «простір освіти» у контексті розробки актуальних проблем філософії освіти.

Філософський підхід до вивчення простору освіти з урахуванням накопичених знань інших наукових напрямів має ґрунтуватися не лише на абстрагуванні фактів, смислів і знань, отриманих у рамках інших наук, а й передбачати глибинний погляд на сутність явища. Науково-філософське дослідження сутності феномена «простір освіти» передбачає виявлення його семантичного наповнення як результату інтеграції змістів вихідних компонентів «простір» та «освіта».

У філософії простір і час є категоріями, за допомогою яких позначаються форми буття речей і явищ, що відображають, з одного боку, їх співбуття, співіснування (в просторі), з іншого – процеси зміни їх один одним (у часі), тривалість їх існування. Простір та час являють собою базову конструкцію будь-якої відомої досі пояснювальної картини світу. Визначення масштабів простору і зміни під впливом часу всіх дійсних і потенційно мислимих природних і суспільних систем як процедура подання фундаментальних параметрів буття є необхідною умовою не тільки процесу осягнення світу людиною, а й усвідомлення нею самої себе [11].

Існування поняття «простір» простежується найперше у феноменологічних дослідженнях, де простір і час розглядаються на модельному рівні, незалежно від онтологічних підстав. Як правило, це роботи, пов'язані з епістеміологічною, логічною та лінгвістичною проблематикою. При аналізі міфопоетичної архаїчної моделі світу, виявляється, що простір є одним із найважливіших її елементів. В архаїчній моделі світу простір визначають ознаки одухотвореності і якісної різноманітності. Він не вважається ідеальним, абстрактним, порожнім, не передує речам, які його наповнюють, а навпаки, конституюється ними. Він завжди заповнений і завжди цілісний; поза речами він не існує. Потрібно зазначити, що архаїчна свідомість не розділяє категорії простору і часу. Будь-який змістовний і достатньо повноцінний опис простору первісною або архаїчною свідомістю передбачає визначення його через параметр «тут-і-тепер», а не просто «тут»; простір і час утворюють за таких умов нерозривну єдність – хронотоп. Відокремленість простору від не – простору, його відчуженість – найважливіша властивість простору, і в низці випадків саме простір позначається за цим принципом. Але простір виникає не тіль-

ки і не стільки через відділення його від чогось, виділення з хаосу, скільки через розгортання, поширення його зовні стосовно якогось центру (тобто, тієї точки, з якої відбувається чи колись здійснилося це розгортання і через яку ніби проходить вектор розвитку, вісь розвороту) або безвідносно до цього центру. Варто підкреслити визначену архаїчною рефлексією важливу ознаку простору – здатність до саморозгортання і творчого розвитку.

Достатньо семантично змістовним і виразним є сучасне широко вживане слово «простір». Його внутрішні ознаки перекликаються із такими сенсами, як «вперед», «безмежжя», «відкритість», «воля». Міфопоетичний всесвіт – широкий, що розгортається назовні, вільний простір. На заключному етапі міфопоетичної епохи простір описують не стільки як гармонійну рівновагу супідрядних частин, що має естетичну цінність конструкції і тому доступний відображенню в слові, а як те, що вимірюється. Однак у цю епоху простір все ще позбавлений безперервності, суцільної протяжності, гомогенності; він різномірний.

У Платона Космос, що є живою істотою (усередині якого знаходяться неоднорідні топос і хору – «місце формування» матерії під впливом божественних ідей), утворюється в однорідному середовищі безмежного Хаосу, немов міхур повітря в масі киплячої води [4, с. 11].

До проблеми «місця», яке залишалося не конкретизованим у Платона, звертається Аристотель, виділяючи неоднорідність, як одну з найважливіших його характеристик. Доказ неоднорідності місця виводить Аристотеля на висновок, що місце є силою, «дивовижною і першою з всіх інших сил» – у цьому він виявиться провісником ідей простору ХХ сторіччя. При цьому дослідницький інтерес Аристотеля зосереджувався на наповненні Космосу, а міркування його зупинялися на межі Хаосу.

Для позначення категорії, яка ставала предметом наукової рефлексії у період «після Галілея і Ньютона», як писав М. Хайдеггер [16, с. 313], був запозичений поліграфічний термін «spatium», який з'явився з початком розвитку набірної друкарства, тобто у середині XV ст. Таким чином, конструктивний елемент, який слугував для розділення набраних літер, маючи ту ж матеріальну властивість, що й останні, дав назву поняттю простору як «конструктивному елементу», який об'єднує матеріальні об'єкти, розташовані у ньому. Так, простір остаточно закріплюється як елемент і об'єднуюча структура суцільного.

Вперше чітке визначення поняттям абсолютний і відносний простір у «Математичних засадах натуральної філософії» дав І. Ньютон. Абсолютний простір, на думку вченого, «за самою своєю суттю, безвідносно до чого б то не було зовнішнього, залишається завжди однаковим і нерухомим» [12, с. 30]. Відносний простір безпосередньо пов'язаний із людиною і являє собою міру або певну обмежену рухому частину абсолютного простору, яка визначається нашими відчуттями за положенням його відносно деяких тіл і яка у повсякденному житті приймається за простір. У своїх пошуках Ньютон цікавився насамперед абсолютним простором, яким у його інтерпретації ставав платонівський Хаос. Саме туди, в «далекій Хаос», він прагнув заглянути, щоб розкрити механізми божественних законів, які керують світобудовою. Для Лейбніца сприйняття простору було пов'язане із божественним передбаченням. Він вважав, що весь простір заповнений рухомою матерією, яка значною мірою володіла властивостями рідини, де формувалися вихори [6, с. 127–128].

Ставлення до простору як природничої проблеми виявив І. Кант, піднявши цю проблему на філософський рівень і трактуючи категорію простору як форму чуттєвості і включив її в процес пізнання. Простір, на думку Канта, володіє пріоритетом щодо об'єктів, які у ньому знаходяться і не залежить від них. Він являє «абсолютно перший формальний принцип чуттєво сприйнятого світу не тільки тому, що завдяки його поняттю об'єкти Всесвіту можуть бути феноменами, але головним чином з тієї причини, що воно, по суті, є єдиним взагалі принципом, що охоплює все, що ззовні доступне відчуттям, і тому становить принцип загальності, тобто такого цілого, яке не може бути частиною чогось іншого» [3, с. 406].

Незалежно від розбіжностей у концепціях простору, запропонованими фізикою на рубежі ХХ ст., спільним для них є уявлення про простір як про самостійний об'єкт реальності і про можливість його трансформації в неоднорідне динамічне середовище з реляційними властивостями. Цей факт може бути інтерпретований як експансія Хори на простори Хаосу в термінах платонівської моделі. Подібний процес має фундаментальний онтологічний характер і супроводжується інверсією смислів низки термінів. «Космос» для древніх греків означав живе обмежене тіло, у наші дні він має зміст міжпланетного простору, по суті, заміщуючи поняття «хаос». Виявлення неоднорідності простору в картині світу зумовлене його трансцендентуванням людиною, розгортанням на нього внутрішнього простору, що знайшло відображення в теоріях ноосфери, антропосфери, біотехносфери, які є новою, вищою стадією еволюції біосфери, становлення якої пов'язане з розвитком свідомості людини і суспільства. «Простір і час не сприймаються самі по собі – і з цієї причини вони відрізняються від інших об'єктів» [19, с. 113]. Не висвітленим залишається і факт відсутності пам'яті про просторові уявлення, відновлення власних просторових уявлень раннього віку вимагає від людини значних зусиль. Аналіз просторових уявлень ускладнюється ще більше, коли справа стосується інших історичних епох. Незважаючи на історичне походження психіки людини та її недискретність, можливість виявлення динаміки просторових відчуттів сучасної людини ускладнена.

Сучасна теоретична фізика вважає простір більш ніж десятивимірним, а людині в її відчуттях доступний фрагмент, що має не більше трьох вимірів. У результаті простір у його «абсолютному» варіанті є об'єктивною (в сенсі змісту поняття) трансцендентною категорією, що не доступна емпіричному пізнанню, але має структуру, здатну трансформуватися за певних умов. Людина має справу навіть не з «відносним простором», який, як і «абсолютний простір», безпосередньо недостижний її сприйняттю, а з сукупністю матеріальних об'єктів і явищ, розташованих у «відносному просторі», цілісність сприйняття яких створює «ефект просторовості» і фактично являє собою відображення якостей самої людини, виглядаючи як трансцендентування простору. Відповідно, цей процес є відображення руху суб'єкта в його розвитку: рівень розвитку просторових уявлень об'єктивно відображає рівень психічного розвитку суб'єкта, його соціальних стосунків. Таким чином, проаналізовані історичні розвідки феномена «простір» дозволили виявити певні його особливості: у гносеологічному аспекті простір, недоступний безпосередньому сприйняттю і представляється людині як у взаємозв'язку розташованих в ньому матеріальних об'єктів. З їх розрізної безлічі, на початковому етапі пізнання, по мірі розвитку психічних процесів, формується щораз більш цілісна картина зовнішнього світу. Простір можна розуміти як цілісність явища буття, де термін «явище» розуміється як безпосереднє відображення речі в чуттєвому сприйнятті, а визначальною властивістю його є якісне наповнення.

Семантичне наповнення поняття «освіта», передбачає варіативність його визначення. Доречно згадати ідею про здобування істинного знання шляхом одномоментного *освяння* з допомогою природного розуму, тобто Божих ідей, яка була зреалізована філософськими доробками І. Гізеля, Г. Щербацького [10]. Філософи доводили, що природне світло розуму осяює інтелект під час дискурсу, сприяє розкриттю істини через контакт людського мислення і буття і забезпечує процес пізнання. Варто звернути увагу на походження поняття «освіта»: слово «світ» (стсл. «свѣтъ», «свѣтъло») спершу означало лише світло, значення «всесвіт», «світ» набуло пізніше. У російській обидва значення залишились в одному слові, а в українській, під західнослов'янським впливом, як у польській та чеській значення розійшлися на «світ» та «світло». У староукраїнській мові наука й освіта позначалась словом «цвічене» (цвічоний – освічений), яке писалось без ятя (цвичене). Але з іншого боку є слово світ («свѣтъ»), від якого походить просвіта («Enlightenment»). І, наприклад, наше слово «освіта» має аналог у білоруській мові (асвета) саме у значенні просвіта, а не як навчання, адукація.

У «Лексисі Лаврентія Зизанія» містяться такі тлумачення поняття «світло»: «Свѣчуса» – сіяю, «Свѣтъ» – міръ вселенная, «Свѣта» – сотворенъе міротвореніе,

Свѣтлый – цѣль цѣлый, правы/й/ [7]. Цінною для нашої розвідки є виявлена семантична багатогранність поняття при наявності таких характеристик, як: *сяяння, всеохоплення, творення, цілісності та ціленаправленості*.

Загальновідомо, що символічно світло, блиск, сяйво, білий колір – відображення позитивної сутності, добра. Однак поняття набуває свого значення у контексті, тому етимологічного аналізу очевидно, недостатньо.

Історично греки, як і пізніше римляни поняття «світло» семантично поєднували із здатністю «бачити» і «відати» – словами, які вважались майже рівними за значенням. У греків розуміння «сліпоти-зрячість»: сліпий Гомер, сліпий Демодок, сліпий Фамира, осліплюючий себе міфічний Едіп і історичний Демокрит. Ці незрячі знаходять здатність іншого бачення, здатність побачити невидиме.

Ідея про перевагу світла є одним із головних принципів «всієї античної естетики взагалі» [9, с. 241]. В. Байєрвальтес [19], досліджуючи питання метафізики світла у греків, не приймав думку, що греки не завжди пов'язували світло з ідеєю благочестя, що такий погляд виник під якимось східним впливом, можливо, під впливом маніхейства. Дослідник стверджував, що метафізику світла греки не запозичували, що вони самі абсолютно самостійно одухотворяли світло. На доказ він наводив і Гомера, у якого світло – символ щастя, порятунку, зцілення, життя, перемоги, краси

Світло в Книзі Буття виникає по слову Бога, воно не відділене від Бога. Чи не Бог є світло, а світло виникає по слову Його. «І сказав Бог: і буде світло. І стало світло. І побачив Бог світло, що воно гарне; і Бог відділив світло від темряви. І назвав Бог світло днем, а пільму нічю. І був вечір, і був ранок, день перший». Це світло – не сонце, бо світила були створені на четвертий день творіння (Буття 1, 14-19). А виникло воно за словом Божим. Доречно згадати і те, що це писав Е. Кассирер: «Розвиток міфічного сприйняття простору завжди виходить з протиставлення дня і ночі, світла і темряви. Силу, яка поширює це протиставлення на міфічну релігійну свідомість, можна простежити аж до релігій високорозвинених культур... У легендах про створення світу майже у всіх народів і майже у всіх релігіях процес творення пов'язаний з появою світла... Перемога світла стає початком світу, початком його творення» [20, с. 122]. Пільма – це щось безмежне, недиференційоване і неструктуроване. Вона багато чого в собі приховує, але сама не змінюється. Сила, здатна породжувати, знаходиться поза нею. І сила ця – слово Боже. На відміну від космосу-порядку в Біблії «olam» – приховане, завешенне [1, с. 288].

У пізніх книгах Старого Завіту світло – це «hokma» – мудрість. А пільма, це «sikult» – дурість. У Новому Завіті можна знайти багато місць, у яких світло оцінюється незрівнянно вище пільми. Морок,

пільма символічно представляє неможливість пізнати сокровенне, то світло – це те, завдяки чому Бог може бути пізнаний, його видима ознака. Завдяки світлу можливе розуміння ієрархічної структури дійсності. Тільки у особливих обставинах люди набувають здатності бачити світло.

У Платона і матеріальний світ, і світло духовне – є символами блага. В. Байєрвальтес особливо це підкреслює, вважаючи, що чим світліша річ і яскравіша, тим більш вона втілена, осяжна розумом і тому розумна [19]. І взагалі, все існуюче є остільки, оскільки воно світле, оскільки воно виявлене і, отже, збагненне.

На думку українського філософа Г. Сковороди, люди повинні пізнавати самі себе, свої здібності і виробити відповідний своїй природі спосіб життя. Цьому сприяє освіта. В основі філософсько-етичної концепції українського просвітителя лежить вчення про три світи: макросвіт (всесвіт), мікросвіт (людина) і так званий «символічний світ» (Біблія). Кожен з цих світів має подвійну природу, або дві «натури»: внутрішню – приховану – і зовнішню – видиму. Перша – духовна, друга – матеріальна. Зовнішнім у цих трьох світах є: матерія (всесвіт), тіло (людина), Біблія (символічний світ); внутрішнім – невидима, нетлінна натура, або Бог (всесвіт), людський дух (людина), приховані за символічною формою образи справді людських відносин (символічний світ). Цей світ символів виступає, з одного боку, як об'єкт пізнання, бо він є втіленням концентрованого пізнавального та морально-практичного досвіду, а з іншого – як важливий засіб спілкування людини з «вічністю» і джерело набуття правил практичної життєвої поведінки з тим, щоб зрештою пізнати свою справжню природу, знайти в собі ту «істинну людину», яка в усьому тотожна сама собі, тобто самоідентична. Істинною людиною в людині Сковорода вважав духовного володаря людського тіла, людський дух. Він, цей дух, є суб'єктом добра. Згідно з цим, можна мислити ідеальні стосунки між людьми, що йдуть від їх духовної сутності. Сутністю символічного світу є образ ідеальних стосунків між людьми, що встановлюються відповідно до їхньої духовної природи та справді людських прагнень й інтересів і будується на чотирьох засадах: на любові, спільності всього («все там обще»), рівності, на республіканських громадських засадах. З погляду Г. Сковороди, ідеальний, моральний світ має значення постулатів моральної поведінки, ідеального образу справді людського способу життя. Він підпорядковується космічним (божественним) законам [15].

На нашу думку простір освіти природно визначати як символічний простір, який опосередковує зв'язок макро- та мікросвіту. Простір освіти доцільно вважати фракталом світового (космічного) простору, де взаємодіють різні об'єкти, що визначають характер освіти. Характерною є природна і гармонійна творчо-розвивальна динаміка освітнього простору. Розвиток нерозривно пов'язаний творчістю особистості: розвивається лише той, хто творить нове, хто, спроможний вийти за рамки наявних нормативів і реалізувати потенційні можливості свого внутрішнього світу у зовнішньому просторі. Смысловим центром існування простору освіти виступає рефлексія. Вона є необхідним елементом розвитку, оскільки забезпечує розширення свідомості і самосвідомості людини, у результаті їх трансформації. У цьому виявляється творчо-розвивальний рух становлення особистості. Цілісність та необмеженість розгортання простору освіти та розвиток у ньому творчої особистості ґрунтується на довірі.

Можемо підсумувати, що освіта передбачає цілісний процес творчого становлення особистості, як духовної сутності, оскільки дух – це вроджена субстанція, яка передбачає розгортання. Знаково-символічний простір освіти є природною спонукою розвитку творчого потенціалу людини на основі рефлексії. Освіта – унікальний для кожної людини потік саморозвитку, творчого вдосконалення, це побудова духовного світу людини, її екзистенції.

Література:

1. Аверинцев С. С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего Средневековья / С. С. Аверинцев // Античность и Византия. – М., 1975. – С. 288.
2. Каган Ю. М. Платон и слова, обозначающие свет и темноту / Ю. М. Каган // Платон и его эпоха. – М. : Наука, 1979. – С. 301–316.
3. Кант И. О форме и принципах чувственно воспринимаемого и постигаемого мира [Текст] / И. Кант // Кант И. Соч. в 6 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1964. – С. 406.
4. Койре А. От замкнутого мира к бесконечной вселенной [Текст] / А. Койре. – М. : Издательство «Логос». – С. 11.
5. Ласло Э. Век бифуркации: постижение изменяющегося мира / Э. Ласло // Путь. – 1995. – № 1. – С. 3–129.
6. Лейбниц Г.-В. Новые опыты о человеческом разумении [Текст] / Г.-В. Лейбниц // Сочинения : в 4-х тт. – Т. 2. – М. : Мысль, 1983. – С. 127–128.
7. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підг. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1964. – 259 с.
8. Леонова О. В. Образовательное пространство как педагогическая реальность / О. В. Леонова // Alma Mater. – 2006. – № 1. – С. 36–40.
9. Лосев А. Ф. История античной эстетики / А. Ф. Лосев. – Т. II. – С. 581, 590 ; Т. III. – С. 241.

10. Митюрлов Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI – XVII вв. / Б. Н. Митюрлов. – К. : Рад. школа, 1968. – 211 с.
11. Новейший философский словарь. –3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом. 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
12. Ньютон И. Математические начала натуральной философии [Текст] / И. Ньютон. – М. : Наука, 1989. – С. 30.
13. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. – К. : Педагогічна думка, 2001.
14. Розин В. М. Образование в конце XX века / В. М. Розин. – 1992. – С. 11.
15. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2-х т. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 576 с.
16. Хайдеггер М. Искусство и пространство [Текст] / М. Хайдеггер // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – С. 313.
17. Философия образования для XX века: Сб. статей. – М., 1992. – С. 206.
18. Ясперс К. Общая психопатология [Текст] / К. Ясперс. – М. : Практика, 1997. – С. 113.
19. Beierwaltes W. Lux intellegibilis. Untersuchung zur Lichtmetaphysik der Griechen. – München, 1957.
20. Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen, Bd. 2. – Berlin, 1925. – S. 122 f.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького **О. В. Марченко**